

Ж.Д. Мустафина* , Қ.М. Борбасова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zhanar_mustafina@list.ru

АЙҚЫШ ТАҢБАСЫНЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Қазіргі уақытта әлем халықтарының дінге, жаңа діни ағымдарға, оның ішінде, діни әдеттер мен жоралғыларға, діни дәстүрлер мен ырым-тыйымдарға, діни рәміздерге деген үлкен қызығушылықтары байқалады. Осы жағдай авторларды христиан дінінің басты символы болып табылатын айқышты (крест), оның символдық мән-мағынасын және өзгерістерге ұшырауын зерттеуге итермеледі. Мақалада айқышты діни символ және діннің феномені ретінде қарастыру мәселесіне басты орын берілген. Зерттеу жұмысында мәдениет пен адамзат қызметінің символы, адамның әлемдегі, қоғамдағы және өзінің психологиясындағы бағдарлану нысаны ретіндегі болған айқыш тарихи маңызды және методологиясы күрделі құбылыс ретінде көрсетіледі. Мақалада әртүрлі мәдениеттердегі айқыштың пайда болуынан бастап, тарихи даму процесінде көрініс тапқан полисемантизмге дейінгі көптеген мәселелер қарастырылады. Зерттеуде айқыш адамзат тарихының алғашқы кезеңдерінде әртүрлі формаларда көрініс тапқан полисемантикалық және көп функциялы объект ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада христиандыққа дейінгі кезеңдердегі кейбір мәдениеттердегі айқыш таңбасының эволюциясы көрсетіледі, христиан және басқа мәдениеттердегі айқыш символының мәні мен мағынасы ашылады және де әр түрлі халықтардың символ мазмұнына енгізген түсініктеріне баға беріледі.

Түйін сөздер: христиандық, айқыш, христограмма, символ, эволюция, трансформация.

Zh.D. Mustafina*, K.M. Borbassova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: zhanar_mustafina@list.ru

The Symbolic Meaning of the Cross and its Transformation

At present, the high interest of the peoples of the world in religion, new religious trends, including religious rites, traditions and symbols, has prompted the authors to explore the cross, which is the main symbol of Christian religion. The article is devoted to the study of the cross as a symbol and phenomenon of religion. In the research, it is characterized by the historical significance and methodology of the cross as an expression and symbol of culture and human activity, as a form of orientation in human beings in the world, the society and the private psychology. The article deals with a wide range of problems: from the origin of the cross in different cultures to its polysemantics, manifested in the process of historical development. In the study, it is considered as a polysemantic, multifunctional object, manifested in various forms already at the earliest stages of human history. The article presents the evolution of the symbol of the cross in some cultures of the pre-Christian period; reveals the meaning and meanings of the symbol of the cross in Christian and non-Christian cultures; it is shown how many peoples throughout the history of humanity have adjusted the meaning of the symbol.

Key words: Christianity, cross, christogram, symbol, evolution, transformation.

Ж.Д. Мустафина*, Қ.М. Борбасова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: zhanar_mustafina@list.ru

Символическое значение креста и его трансформация

В настоящее время возрос интерес народов мира к религии, новым религиозным движениям, в том числе к религиозным обрядам, традициям, поверьям, запретам и религиозным символам. Эти обстоятельства побудили авторов исследовать главный символ христианства – крест, его символическое содержание, а также его трансформацию. Статья посвящена исследованию креста как символа и феномена религии. В работе показывается историческая значимость и методологическая сложность креста как явления и символа культуры и человеческой деятельности как формы ориентации человека в мире, обществе и собственной психологии. В статье

рассматривается широкий комплекс проблем: от происхождения креста в различных культурах до его полисемантической, проявившейся в процессе исторического развития. В исследовании он рассматривается как полисемантический, полифункциональный объект, проявившийся в разных формах уже на самых ранних этапах человеческой истории. В статье представляется эволюция символа креста в некоторых культурах дохристианского периода; выявляется смысл и значения символа креста в христианских и нехристианских культурах; показывается, как многие народы на протяжении всей истории развития человечества вносили свои коррективы в значение символа.

Ключевые слова: христианство, крест, христорамма, символ, эволюция, трансформация.

Кіріспе

Мәселенің теориялық негізі С. Аверинцев және басқалардың «Христианство» атты III томдық жинағы, А. Удовенконың «Азбука христианства», О.В. Вовктың «Энциклопедия знаков и символов», А. Уваровтың «Христианская символика», «Библейская энциклопедия», Ф.А. Брокгауз бен И.А. Ефронның «Религии мира», В. Рошальдың «Полная энциклопедия символов», Андрееваның «Энциклопедия символов, знаков, эмблем» атты энциклопедиялық еңбектер мен жинақтар негізінде жасақталды. Сонымен қатар, Р. Генонның «Символы священной науки», М. Мамардашвили мен А. Пятигорскийдің «Символ и сознание», Дж. Трессидер, В. Копалинский, Е. Шейнина, Л. Уваровтың, Э. Кассирер, М. Элиаде және т.б. еңбектері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрайды.

Зерттеу барысында аталған тақырыпқа арналған еңбектерді саралау үшін жүйелі-функционалдық, каузальдық сараптау әдісі, ой тұжырымдарын жасау әдісі, жиналған материалдарға талдау жасау үшін сипаттау әдісі, салыстырмалы әдіс, сонымен қатар, суреттеу, тарихи деректерді қарастыру барысында салыстырмалы-тарихи талдау және герменевтикалық әдістер қолданылды.

Айқыш – христиан дінінен әлдеқайда бұрын пайда болған ең ежелгі символдардың бірі. Ұзақ даму тарихы бар айқыштың мазмұны өте бай. Бастапқы уақытта ғарыштың (космостың) эмбебап символы саналған айқыштың қиысқан екі сызығы әлемнің төрт құбыласын білдірді. Сонымен бірге, айқыш екіжақтылық, одақ, бірігу мағыналарына да ие. Дәл осы мағынада ол математика ғылымына белгі ретінде енді (қосу белгісі). Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған заттардағы айқыш белгісі оның Азия, Африка, Мысыр, Шығыс және Еуропаның ежелгі халықтарына тән болғандығын дәлелдейді. Түрлі халықтар арасындағы айқыштың символдық мәні алуан түрлі мағынада қолданылады. Айтар болсақ, Алдыңғы Азияда

айқыш сакралды белгі және бақыт символы; Вавилонда – Айдың төрт фазасының белгісі; Сирияда – әлемнің төрт негізгі элементінің символы; Колумбтың Американы ашуына дейінгі тайпаларда – өмір мен құнарлылықтың нышаны болса, Аркадияда, керісінше, қабірлерде бейнеленетін өлім белгісі болып саналды. Қытайда шаршы ортасына салынған айқыш жер мен тұрақтылықтың символы. Африкада бұл қолдау мен қорғаудың, ғарыш пен бірлікті білдіретін мықты белгі, ал шеңбердің ортасына түсірілген айқыш – жоғарғы биліктің символы болды. Буддизмде шеңбер ішіне бейнеленген айқыш – өмір дөңгелегін (колесо жизни) білдірді, шеңбер шегінен шыққан айқыш ұштары құдайлық энергияны көрсетті. Одан бөлек, индуизм мен буддизмде айқыш тіршіліктің жоғары және төменгі саналарының бірлігін білдірді. Айқыштың тік жолағы – көкке көтерілуді меңзесе, көлденеңі – жердегі өмірді білдірді. Көріп отырғанымыздай, айқыш мазмұны көптеген елдерде бірдей мағынада емес, кей жағдайларда тіпті қарама-қарсы мазмұндарға да ие.

Сонымен қатар, айқыштың көптеген құдайлардың атрибуты болғандығын да айта кеткен жөн. Мысалы, Мексикада бұл жел және жаңбыр құдайлары Кецалькоатль мен Тлалоктың атрибуты; Үндістанда от құдайы Агнидың отты шоқпарларының белгісі; Скандинавияда айқыш найзағай құдайы Тордың құдіретті күшін білдірді [1; 5].

Христиан діні пайда болғаннан кейін айқыш мүлдем жаңа мазмұнға ие болды. Уақыт өтісімен, ол христиан дінінің басты символына айналып, Иса Мәсіхтің кешірім үшін құрбандығы және мәңгілік өмір мен азаптан құтылудың қасиетті белгісі болды, яғни Иса өзінің айқыштағы өлімімен адамзаттың күнәсінің құнын төледі.

Айқыш символының пайда болуы мен эволюциясы

Айқыш христиан дінінде болды ма, және ол қайдан келді, айқыштың түрлеріне және т.б. сол сияқты сұрақтарға тоқталсақ. Негізінен еврейлерден ғана тұрған Ескі өсиет шіркеуінде,

айқышқа шегелену қолданылмады және жазалау, әдеттегідей, үш тәсілмен орындалды: таспен ұру, тірідей өртеу, ағашқа ілу. Сондықтан да оларда ағашқа ілінгендер жөнінде: «ағашқа ілінгеннің қай-қайсысы да қарғысқа ұшыраған» делінген. Жазалаудың тағы бір төртінші түрі болған – басты қылышпен шабу әдісі. Ол патшалық дәуірде пайда болды.

Айқыштық дарға асу әдісі пұтқа табынған грек-рим дәстүрінде болды және оны еврей халқы Исаның туылуынан (Рождество Христова) бірнеше ондаған жылдар бұрын, римдіктер олардың соңғы заңды патшасы Антигонды айқышқа керіп өлтіргенде ғана білді. Сондықтан да Ескі өсиет мәтіндерінде айқыштың өзі, атауы, пішіні, қала берді жазалау құралы болғандығы жөнінде мүлдем айтылмайды. Керісінше, 1) адамдардың іс-әрекеттері туралы, Иса айқышы бейнесінің мазмұнын алдын ала қалыптастыратын жағдайлар; 2) құпия түрде алдын ала айқыштың күші мен өміршендігі жайлы және 3) аяндар мен уаһилер, Мәсіхтің көретін азабын алдын ала бейнелеген мәтіндер келтіріледі.

Абыройсыз өлімнің құралы ретінде болған айқыш бастапқы уақыттарда қорқыныш пен үрей тудырды, бірақ Иса Мәсіхтің арқасында бұл қуанышты сезімдерді тудырған бұл құрбандық христиандар үшін үлкен олжа болды. Осыған байланысты римдік апостол Ипполит: «Шіркеудің өлімге қатысты өзінің үлкен олжасы бар – ол мойнына тағып жүрген Мәсіхтің Айқышы» десе, тағы бір апостол, философ, әулие Иустин: «Пайғамбар алдын ала айтып кеткендей, айқыш – бұл Мәсіхтің билігі мен күшінің ұлы символы» деді.

Жалпы, «символ» – грек тілінен аударғанда «біріктіру» деген мағынаны, немесе көрінбейтін шындықты көзге көрінетін табиғи болмыс арқылы ашу, иә болмаса белгілі бір ұғымды бейне арқылы жеткізуді білдіретін, яғни екі нәрсені қосушы құралды білдірді.

Палестинада пайда болған және негізінен бұрынғы иудейлерден құралған Жаңа Өсиет шіркеуінде, пұтқа табынушылықтан сақтану мақсатында сурет салуға қатаң тыйым салған дәстүрлерді ұстанулардан символдық бейнелердің енгізілуі қиынға соқты. Алайда, Құдайдың өзі символикалық және иконографиялық тілде көптеген нәрселерді айтты. Мысалы, Құдай Иезекил пайғамбарға сөйлеуге тыйым салып, оған Иерусалимнің қоршаудағы бейнесін «Израиль ұлдарына» «белгі» ретінде салуға бұйырады.

Христиандықтың бірінші ғасырларынан басталған Құтқарушының ізбасарларын кудалау

үрдістерінен, мәсіхшілер жасырынуға және өздерінің рәсімдерін құпия түрде өткізуге мәжбүр болды.

Осы уақытқа дейін шіркеу өз ілімдерін және қасиетті орындарын Мәсіхтің жауларының зиянды қызығушылықтарынан қорғау үшін сақтық шараларын қабылдап отырды. Осының бір дәлелі ретінде айтсақ, 286 жылы император Диоклетианның бұйрығымен әйгілі римдік әртіс, ымшыл (мимист) Генесий циркте құпиялылықтың бірі шоқындыруды күлкі еткен. Алайда оның көріністе айтқан сөздерінің өзіне қатты әсер еткендігі сонша, ол тәубеге келіп, шоқындыру рәсімінен өтіп, көпшілік алдында христиандар дайындаған өлім жазасына кесіледі (басы шабылды). Осындай фактілер тарихта көптеп кездеседі. Осылайша, христиандық құпиялылықтарды пұтқа табынушылар мен басқа жаулардан қорғау мақсатында Шіркеу алғашқы ғасырлардан-ақ шартты символикалық тілді, яғни қысқартуларды, монограммаларды, символдық бейнелер мен белгілерді қолдануға мәжбүр болды [2].

Керілетін айқыштардың түрлері.

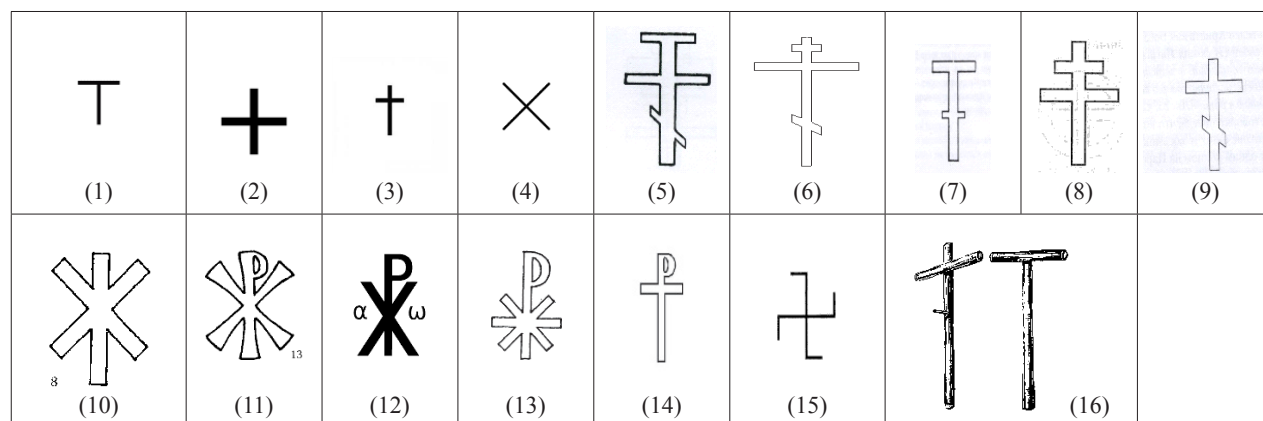
Айқыштың алғашқы формасы Т әрпінде болды және ол өлім жазасының құралы функциясын ғана атқарды. Рим империясының оңтүстік және шығыс бөлігінде құлдарды, бүлікшілерді, қылмыскерлерді дарға асу үшін «Мысырлық айқыш» деп аталған Т әрпіне ұқсас өлім жазасының құралы пайдаланылған. Осыған байланысты граф А.С. Уваров: «Гректің Т әрпі – айқыштың формаларының бірі» деп жазады. Айқышты – өлім жазасының құралы ретінде қолданғандықтан, ертедегі христиандар айқыштың құпия эмблемасы ретінде түрлі христорограммаларды ойлап тапқан. Айқыш көп уақытқа дейін мойындалмаған белгі болды. Тіпті Рим императоры Константиннің (306-337) шоқынуынан кейін де, айқыш ұзақ уақыт бойы христорограммдан кейінгі екінші орында қала берді.

Христиан діні жеткілікті дәрежеде таралып, нығайғаннан кейін ғана айқыш бірте-бірте христорограмманы ығыстыра бастады. V ғасырға қарай христиандар енді саркофагтарға, шамдарға, қорапшаларға және т.б. заттарға өлімнің өзін жеңген осы бір мықты символды бейнеледі.

Ал енді Иса Мәсіхтің қандай айқышқа керілгендігі жөніндегі мәселеге келетін болсақ, оның айқышының нақты қандай пішінде болғандығы белгісіз. Ежелгі дүниеде жазалау құралы ретінде қызмет атқарған айқыш Рим империясының әр бөлігінде түрлі формаға ие

болды: кейде ол жай ғана тігінен тұрғызылған бөрене болса, кейде X (сгux decussate, кейін бургунд айқышы) әрпіне ұқсас айқасқан екі ағаш түрінде болды (4-сурет); кей жағдайда – екі бөрененің ұзыны тігінен бекітіліп, екінші қысқасы көлденең орнатылды, осылайша Т

әрпіне ұсас болды (айқыштың египеттік формасы сгux commissa vel patibulata) (1-сурет). Кейбір жағдайларда, айқыштың көлденең бөлігі, тік бөрененің үстінен емес, сәл төменірек бекітілді (3-сурет), сөйтіп ол төртұшты айқышқа айналды (сгux immissa vel capitata) [3, 833].

Археологтардың көпшілігінің пікірінше, айқыштың осы немесе басқа формасының тиісті жабдықтары мыналар болды: отырғыш – мүйіз түріндегі кішкентай ғана ағаш, ол тік бағананың алдыңғы жағынан ортасына қарай бекітілді. Бұл жазаланушының шегеленген қолдары жыртылып және денесі салбырап кетпес үшін жасалды. Жазасын өтеуші оған сүйенді немесе аяқтарын екі жаққа жіберіп, үстінен іліне отырды (16-сурет) [4].

Келесі элемент – жазаланушының аяғын тіреп тұратын табанша. Өлім жазасына кесілген адамның басының үстіне көп жағдайда қылмысы жазылған тақтайша ілінген. Егер бұл тақтай мен табанша тік бағананың бойынан шығып кетсе, бұл айқыш жеті немесе сегіз ұшты болып есептелді (5, 6-суреттер). Егер, тақтайша да, табанша да тік бағананың шетінен шықпаған жағдайда, айқыш төрт ұшты болды (3-сурет). Ал тек табаншасы немесе тақтайшасы бағананың шетінен асып кеткен жағдайда, айқыш бес немесе алты ұшты болып есептелді (7, 8, 9 суреттер).

Аталған айқыштардың қайсысы Иса Мәсіхке тиесілі екендігі жөнінде пайымдау үшін ішінде ішінара аталып өтілген Шіркеу Әкелері мен шіркеу жазушыларының жазбаша куәліктеріне және христиандық ежелгі материалдық ескерткіштерге жүгінуге болады. Мысалы, апостол Варнава өз жолдауларында Т-тәрізді айқыш туралы айтса, Тертуллиан «латынның «Т» әрпі – айқыштың нағыз бейнесі» деп келтіреді. 1857

жылы Римдегі Палатин тауын қазу жұмыстары кезінде табылған III ғасырдың ортасына тиесілі пұтқа табынушылардың айқыштың карикатуралық бейнесі де «Т» әрпі формасына ұқсас.

Бұған қатысты қосымша тағы бір айтылып кететін жайт, бұл жердегі «Т» белгісі тек грек және латын әліпбиінің әрпі ғана емес, жалпы ежелгі халықтар арасында, атап айтқанда мысырлықтарда да бақыт пен шаттықтың эмблемасы болды, оны мәсіхшілер мысырлықтардан о дүниелік өмірдің эмблемасы ретінде алған болса керек және оның христиан қабірлерінде бейнеленген суреттері Иса Мәсіхтің айқышы дегенді білдірмейді [5, 268].

Алайда, Иса Мәсіхке қатысты айқыш формасының төрт ұшты болғандығын дәлелдеген жазбаша дәлелдемелер мен материалдық ескерткіштердің саны анағұрлым көп (3-сурет). Иринея Лионский және Иустин Философ бесұшты айқыш туралы айтады. Нонның айтуынша, Иса Мәсіх төрт ұшты айқышта мерт болған. Үш тілде жазылған «Назареттен шыққан Иса, Иудейлердің Патшасы» жазуы бар тақтайшадан басқа, Иса Мәсіхтің айқышында отырғыш пен табаншаның болғанын Тертуллиан, Иринея, Иустин Философ, Григорий Турский мәлімдейді. Айқышқа шегеленетіндер көбінесе айқыштағы арқанға ғана байланатынына қарамастан, Исаның шегеленгендігі сөзсіз [6, 543].

Иса Мәсіхтің әлемді құтқарудағы құралы ретінде болған айқыш христиандар арасын-

да әу бастан-ақ үлкен құрметке ие болды. Шіркеу әкелері бұны апостолдардың тартуы деп қабылдайды. Алғашқы үш ғасырда ол пұтқа табынушылардан құпия сақталатын христиандық нанымдар мен рәсімдер шеңберіне кірді. Алайда пұтқа табынушылар бұл туралы білген, өйткені христиандардан шыққан кейбір адамдар батыл түрде айқышты ашық дәріптеп, оған құлшылық етті. Әулие Киприан Карфагеннің биографы Понтийдің әңгімесіне сенсек, III ғасырда кейбір христиандар айқыштың суретін маңдайларына бейнелеген, олар бұл белгі арқылы қуғын-сүргін кезінде танылған және азапталған. III ғасырдың ортасынан, маңдайына айқыш салынған адам бейнесінің бір суреті ғана (ыдыста) сақталған. 7-ші Әлемдік собор актілерінен Диоклетианның билігі кезінде (III ғасыр) мерт болған Проккопий мен Оресттің кеудесінде айқыштың бейнеленгені белгілі. Пұтқа табынушылар мәсіхшілерді айқышқа табынушылар деп мазақ етіп, христиандарды айқышты фетиш немесе пұт ретінде құрметтейді деп ойлады. Жалпы, Ұлы Константин заманына дейін христиандар керілген Құтқарушының бейнесін салмақ түгілі, айқыштың өзін салудан бас тартты. Рим және Помпейде жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған алғашқы үш ғасырдың заттарында, көбінесе айқыш пен айқышқа керілудің аллегориялық суреттері бейнеленген: Каинның Авельді өлтіруі, Авраамның Исаакты құрбандыққа шалуы, Моисейдің дұға етіп отырғаны, шөлде тұрғызылған мыс жылан, аралап кесіліп жатқан Исаяя, киттің ішінде отырып, қолын соза дұға етіп отырушының, еврейдің пасхалды қозысы және Ескі Өсиетте кездесетін Құтқарушының айқыштық өлімінің басқа да түпбейнелері [3, 834].

Айқыштың көптеген символдары бар: зәкір, X тәрізді фигура, соңғысын христиандар айқыш орнына қабылдады, алайда барлық археологтардың пікірінше, бұл – символдан басқа ештеңе де емес. Шамамен II ғасырдың екінші жартысында бұл фигураның ортасына I әрпі немесе тік сызық орналастырыла бастады (10-сурет). Кейбіреулер бұл белгіні I және X грек әріптерінен құралған Христос есімінің монограммасы деп санады. Кейін X фигурасының ортасына I орнына Христос есіміндегі екінші Р әрпін орналастырды. Айқыштың осындай символдары III және одан кейінгі ғасырлар ескерткіштерінде жиі кездесті және дәл осындай белгі Ұлы Константинге аспаннан көрінді (11-сурет). Ария ересі (дінбұзарлық, күпірлігі) пайда болғаннан кейін, бұл монограммаға α

және □ әріптері қосыла бастады, онда олар Иса Мәсіхтің Әке Құдайымен бірлігінің белгісін білдірді. Кейінірек, христиандықтың пұтқа табынушылықты біржола жеңуінен кейін, олар осы монограмманы айналдыра сызса (12-сурет), 350 жылдан бастап, оған көлденең сызық түсті (13-сурет). Шамамен 355 жылдарда монограммдан X алынып тастала бастады, осылайша айқыш 14-суретте көрсетілгендей формаға енеді, содан кейін оған Р әрпі түсіп қалған грек формасындағы айқышты салады да, α және □ әріптері сақталған айқыштың төрт бөлігі ұштарына қарай қалыңдай бастайды. Ресейде мұндай айқыш түрі корсундық деп аталды, өйткені әулие Владимир оны Киевке Корсундан жеткізген. Мұндай айқыштың ескі үлгісі Мәскеудегі Успенский соборында сақталған.

Россидің айтуынша, бесінші ғасырдан ерте кезеңдерге қатысты латын айқышының бейнелері жоқ (3-сурет). Ол грек айқышы туралы да дәл солай айтады. Алайда, мерзімі жоқ *immissa* формасындағы көптеген айқыштар III, тіпті II ғасырларға жатқызылуы мүмкін, мысалы, Римдегі Люцина катакомбаларын келтіруге болады. Айқыштың аллегориялық және символдық бейнесінен қазіргі пішінінің түпкілікті бекітілуіне дейінгі өткен сатысы – гректің төрт «Г» әрпінің қосындысынан құралған гаммалық бейнесі болды (15-сурет).

V ғасырдың аяғына дейін шегеленген Исаның бейнесі түсірілген айқыштар болған жоқ. Кейде айқыштың жанына Мәсіхтің белгісі болған – тек қана қозы бейнеленді. Алдымен олар айқышты қозының үстіне, содан кейін алдына немесе айқыш үстіне бейнелесе, кейде 12 қозының (апостолдардың) ортасына салды. VI ғасырдың басында қозы айқыш астында, сойылуға дайын құрбандық үстелінің үстінде бейнеленді. Біраз уақыттан кейін ол тақ үстінде әдемі безендірілген айқыш астында, алайда оның кеудесі мен төрт аяғынан қан тамшылап жатқандығы бейнеленді. Ақырында, қозы айқыш ортасында, айқышқа шегеленгендей болып бейнелене бастады. Труль соборы (691-692) мұндай кескіндерге үзілді-кесілді тыйым салды, содан кейін мұндай бейнелер ұзақ уақыт бойы салынбады. Жоғарыда айтып кеткендей, қозының айқышпен бірге немесе айқыштың артында салынған суреттермен бір мезгілде немесе одан сәл кейін уақыттарда қолдарын жайған, бірақ айқышсыз Мәсіхтің бейнесі қолданылды.

IV ғасырдың аяғында Рим империясында айқыштың түрлі формалары кеңінен қолданыла бастады. Константиннің өзі Римдегі апостол

Петрдің қабіріне алтыннан құйылған айқыш қойды. IV ғасырда айқыш Валентиан мен Проба императорлары монеталарында бейнеленді. Император Валентиан III және оның әйелінің тәждерінде айқыштар бейнеленді (V ғ.). V ғасырда дипломдар мен басқа да ресми құжаттардың басына айқыш салынды, сондай-ақ барлық актілерге қойылатын жеке қолдың алдына, кейінірек жеке адамның қолының орнына қатарынан үш айқыш қойыла бастады. Айқышпен қол қойылған келісімді бұзғандарға екі есе жаза берілді. Дәрігерлердің берген рецепті астында, қабірлерде қайтқан адамның жылын көрсету үшін де айқыш қойылды. V ғасырдан бастап, дінбасылары мен христиандар өздерінің ғибадаттары мен күнделікті өмірлерінде Иса Мәсіхтің айқышқа керілген емес, өзі ғана бейнеленген айқыш түрін пайдаланды. Мысалы: қымбат безендірілген Ватикан айқышында Құтқарушының бейнесі беліне дейін ғана салынған; Папа Ұлы Григорийдің Теодорлиндаға сыйға тартқан гүлмен бедерленген айқышында сәулелермен қоршалған Иса Мәсіхтің басы көрінеді; көбіне Иса Мәсіхтің айқыш етегінде тұрған бейнелері көбірек кездеседі. Сонымен қатар, Иса Мәсіх көп жағдайда Құдай-Патша кейпінде, патшалық биліктің атрибуттары бар сән-салтанатты бейнеде салынды. Кейбіреулердің пікірінше, айқышқа шегеленген Иса Мәсіхтің бейнесін салу VI ғасырдың соңғы ширегінен бастау алса, енді біреулердің айтуынша VII-IX ғасырларда басталған. Айқышқа шегеленген Құтқарушының ең ежелгі суреті Римдегі Сабинаның есігінде бейнеленген, ол V-VI ғасырларға жатады және бұл уақыт мерзімі жазба ескерткіштердегі дәлелдермен сәйкес келеді (Хориций, Григорий Турский).

Исаның керілген алғашқы айқыштарында көбіне ол көзін ашып тұрған, сабырлы және мәртебелі кейіпте бейнеленеді. Шығыста айқышқа танылған Иса әрдайым кішкентай қарақоңыр сақалымен, ұзын шашымен бейнеленді. Батыста готикалық кезеңге дейін – көбінесе сақалсыз, кейінірек сақалмен салынды. Сонымен қатар, кейде батыстық бейнелерде оның басында тәж тұрса, шығыста оның басының айналасында нимб бейнеленген.

Қайта өрлеу дәуірінен бастап, ол жүзі қайғы-қасіретке толы болып бейнеленеді [5, 269].

586 жылғы Сирия Инжілінен бастап және орта ғасырларда Мәсіх әдетте жеңдері бар ұзын киіммен немесе антикалық ұзын етеккі киімдермен бейнеленген; кейде барлық денесін жауып тұратын қызылқұрең мантияда бейне-

ленсе, белін байлаған суреттері сирек кездеседі. Соңғы киім үлгісіндегі бейнелері Қайта өрлеу дәуірінде басым болған. Көптеген айқыштарда табаншаның орнына әр түрлі символдар бейнеленген, мысалы: қан тамшылары тамып тұрған ыдыс, жер бетінен айқыш астынан көтеріліп келе жатқан Адам, аузында алмасы бар адам бас сүйегі немесе оны орап алған жылан. XIII ғасырға дейін айқышта тікені бар тәж бейнеленбеді. Кінәсі жазылған тақтайшалар ежелгі айқыштарда кездеспейді.

V ғасырдан бастап айқышқа керілген Мәсіхтің алдында Инжілде айтылған Құдай ана мен Иоанн Богослов, жиі Мария Магдалина, Саломия, Иаков анасы Мария, Никодим, Иосиф Аримафейский; керілген қарақшылар, Исаның бүйірін тескен центурионның, керілген Исаның үстінен көкте аза тұтып ұшып жүрген періштелер, Голгофаның бейнесі, IX ғасырдан бастап, оның ішіне бас сүйегі (Адам басы), кейде айқыштала жатқан сүйектер және т.б. бейнеленеді. XII ғасырдан бастап батыста айқыш көп жағдайда арнайы бағаналардан емес, кішкене бұтақтары бар табиғи ағаштан жасалды. XIII-XIV ғасырларда керілген айқыш кейде «өмір ағашы» түрінде салынды. Онда шегеленген Мәсіхтің екі жанындағы бұтақтары ішінде пайғамбарлар мен оның жақын адамдары және ағаштың тамыры жағына Моисей бейнеленді.

Айқыштың пішініне қатысты мәселесі орыс шіркеуі үшін практикалық маңызы бар дүние. Батыста католиктер мен христиан дінінің басқа конфессиялары төрт ұшты айқышты қолданады (3-сурет). Алайда, XIII-XV ғасырларда папалық және епископтық ғибадаттарда сегіз ұшты айқышты басымырақ қолданған. Ескі ғұрыпты ұстанушылар (старообрядцы) ересь сияқты айқыштың сегіз бұрышты формасын ғана дұрыс деп танып, өзгелерді мойындамайды (5-сурет) [7,132]. Ескі ғұрыпты ұстанушылар айқыштың сегіз, алты және төрт ұшты формаларын бірдей қабылдаған православие шіркеуіне қарсы пікірлерін «Поморлық жауаптар» атты символикалық кітабында баяндаған. Ал ескі ғұрыпты ұстанушылардың пікірін жоққа шығарған православие шіркеуінің көптеген еңбектері Симеон Полоцкийдің (1666) «Жезл Правления» атты шығармасынан бастау алады. Пікір таластырған қос тарап та *decussate* және *comissa* формаларындағы айқышты қабылдамай, бірдей *immissa* түріне тоқтайды. Шіркеу археологиясына қатысты батыстық зерттеулердің нәтижелері айқышқа байланысты туындаған даулы мәселелерді шешуде православиелік

практикаға басымырақ бет бұратындарын және жоғары айтылған үш айқышқа немқұрайлы қарайтындықтарын көрсетті.

Мақаланың зерттеу объектісі болған айқыш пен оның кең таралған түрлерін бірнеше топқа бөлуге болады.

Айқыштың ежелгі түрлері

♀ *Анк* – өмір мен жанның мәңгілігін білдіретін құлақшасы бар мысырлық айқыш. Айқыштың бұл формасы әр түрлі түсіндіріледі, мысалы: күннің шығуы, қарама-қарсылықтардың бірлігі, жанның өлмейтіндігі немесе құпия білімдерге апаратын кілт. Мысырлық құдайлар мен перғауындардың анкты қолдарына ұстаған немесе төсіне анктың белгісі түскен суреттер көптеп кездеседі. Христиан шіркеуі өз кезегінде анкқа мәңгілік өмірдің Мәсіхте екендігі түсінігін бекіткен [1, 6; 8, 68].

Свастика

Свастика – ұштары иілген айқыш тәрізді солярлы белгі. Әлемдегі ең көне, әрі көп танылған графикалық символдардың бірі. Сонымен қатар, ежелгі адамзаттың маңызды, әрі күшті символдарының бірі болған свастиканың түрлі рәміздік мәндері бар. Ежелгі халықтардың ерекше құрмет тұтқан гаммалық айқышы (гаммированный крест) космостық материяның қозғалысы мен энергиясын білдірген *солярлы* (күн), *галактикалық*, тіпті *әлемдік* белгі болды [9, 88]. Мәңгілік қозғалыс идеясын жеткізген свастика, айқыш тіректерінің иілген жақтарына қарай оң және сол жақты болып ажыратылады. Свастиканың мінсіз, мәңгілік пен космостық үйлесімділік мәндеріне басымырақ көңіл аударту үшін, оны жиі шеңбер, үшбұрыш немесе ромб орталарына орналастырған. Гаммалық айқыштың атауы Ежелгі Үндістаннан шыққан. Сөзбе-сөз «жақсы өмір» мағынасын берген санскрит «su» және «asti» сөздері «Күн атындағы береке», «әлем дөңгелегі», «мәңгіліктің шеңбері» деп түсіндірілді. Свастика белгісін көптеген халықтар өздеріне иемденген соң, ол әртүрлі түсініктермен толықтырылды.

Бүкіл әлемге таралған свастика әлемнің ежелгі халықтарының діні мен мәдениетіне енді және ең құрметті ведалық және индуистік құдайлардың Будда, Агни, Брахма, Вишну, Ганеш пен Шиваның; гректің – Зевс, Гера, Гелиос пен Артемиданың; скандинавиялық Тор мен семиттік Иштардың басты атрибуттарының біріне айналды. Ерте христиандар мұра етіп алған свастика Иса Мәсіхтің эмблемаларының бірі болды. Ежелгі гректер, трояндықтар, этрускалар, скифтер, сарматтар, скандинавтықтар және сла-

вяндар свастика бейнесін қасиетті мехрабтарға салып, байрақтарды, қару-жарақтарды, киімдер мен тұрмыстық заттарды соның бейнесімен безендірді.

Свастиканың мәнін өздерінше ұғынған әр халық, оның мазмұнын өздерінің айрықша, сакралды түсініктерімен толықтырып отырды. Арийліктер тас мехрабтарын, зұлымдықтан тазартылған қасиетті жерлерді, аспан мен жер күштерінің *қосылатын жерлерін* свастикамен белгіледі. Ежелгі мысырлықтар мен вавилондықтарда қанатты диск ішіндегі свастика құдайдың күн энергиясын білдірді. Қытайда 10000 санын білдірген бұл белгі, дүниенің төрт бөлігімен байланысты болды. Сол сияқты солтүстік америкалық үндістер желдің төрт құдайын, жылдың төрт мезгілін, қытайлықтардағы сияқты дүниенің төрт бөлігін білдірген гаммалық айқышты ерекше қадір тұтып, қасиетті «4» санына табынған. Свастиканың жапондық иероглифі бастапқыда «Күн астындағы береке мен молшылықты» білдірген мағынасын сақтап қалған.

Қришнаидтерде «Супартва» («Қайырымдылық жасаушы») деп аталған бұл эмблема жол көрсетуші жұлдыз функциясын атқарды. Олардың түсініктерінше, Супартва өлгендердің жандарына өлілер Патшалығына жол табуға және реинкарнацияға көмектеседі.

Буддизмде «мандзи» деп аталған осы белгі «кемелденгендікті» білдірді. Сонымен қатар, гаммалық айқыштың тік тірегі Жер мен Аспанның бірлігін, ал көлденеңі – инь мен янь қарама-қайшылықтарының өзара бірлігі мен күресін көрсетті. Будда табанындағы бейнеленген свастика «жақсылық» деген мағынаны берді. Дхарма дөңгелегінің ортасында дөңгелек күшпек (ступица) күйінде бейнеленген свастика жарық пен өмірдің, материалдық және рухани субстанциялар айналымдарының екіжақтылық мағынасын білдіреді.

Ежелгі Русьте гаммалық айқыш «коловрат» немесе «солнцеворот» деп аталды. Басқа халықтардағы сияқты, славяндарда да свастика ерекше құрметке ие болды. Оның суреті қару-жарақтарға, киімдерге, ыдыс-аяқтарға салынды. Даңқы шыққан батырларды «Коловрат» деп атады.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында свастика үлкен мәртебеге ие болды. Ол: кеңестік банкноттарда басылып, тіпті Қызыл әскер жауынгерлерінің киімі жеңдеріндегі жапсырмалар мен жалаушаларында ерліктің нышаны ретінде бейнеленді. Свастикаға деген ерекше

құрмет Революциялық Әскери Кеңес басына Лев Троцкийдің келуімен өзгереді, оның бұйрығымен свастика бес бұрышты қызыл жұлдызшаға ауыстырылады.

Свастика эмблемасын әр түрлі кезеңдерде көптеген секталар, партиялар мен құпия қоғамдар өздерінің мақсаттары үшін қолданған. Манихейлерге ол айқыш орнына, гностиктерге – құпия белгі, масондар үшін – зұлымдықты жоюшы қорғаныш белгісі ретінде қызмет етті.

Неміс және австриялық антисемиттік топтардың мүшелері ХХ ғасырдың басында свастиканы өз қызметіне пайдаланды. Олардың жаңа мазмұндағы свастикасы арий нәсілдігінің тазалығы идеясын білдірді. Ежелгі символдың біріктірудегі мықты күшін жете түсінген Гитлер, оны 1920 жылы партиясының байрағына орналастырады. Сөйтіп свастика Германия мен нацизмнің символына айналды. 1945 жылы Германияның жеңілісінен кейін көптеген елдерде свастика қолданылмайтын болды. Ал КСРО-да свастиканы төрт «Г» әрпі білдірген символ деп түсіндірді. Төрт «Г» екінші дүниежүзілік соғысты бастаған Германия басшылары Гитлер, Геббельс, Геринг және Гиммлер аттарымен байланысты болды [10; 11, 39].

Содан бері фашистердің ауыр қылмыстарымен ассоциацияланған свастика, жер бетіндегі барлық фашизмнен зардап шеккен адамдар арасында жеккөрушілік пен жиіркенішті тудыратын символға айналды.

Алайда свастиканы біржақты қарастыруға болмайды, ол не нәрсенің де екі жағы болатынын көрсететін екіжақты символ. Осы екіжақтылықты көрсететін свастиканың екі формасы белгілі: иілген бұрыштары сағат тілімен жүрген оңжақты свастика және сағат тіліне қарама-қарсы бағытталған солжақты свастика. Барлық қарама-қарсылықтар сияқты олар өзара бірлік пен мәңгілік күрес жағдайында болады. Егер сол жаққа қараған свастика көктемнің атқан Күн сәулесін, ақ сиқырды, жарықты, бақыт пен жақсылықты білдірсе, оң жаққа қараған свастика, керісінше, батып бара жатқан күзгі Күнді, қара магияны, қараңғылықты, бақытсыздық пен зұлымдықты бейнеледі.

Гаммалық айқышты қабылдаудағы өзгешеліктер мен ұлттық ерекшеліктер свастиканың екі негізгі формасын түсіндіруде өз іздерін қалдырды. Буддизмде мандзидің бұл формалары туылып және батып бара жатқан Күнді ғана емес, адам мінезі қасиеттерін де білдіреді: солжақты свастика – жұмсақтылықты, жанашырлық пен ізгілікті, ал оңжақты свастика

– күшті, тұрақтылық пен ақыл-парасаттылықты меңзейді. Байқап отырғанымыздай, алғашқысы – «әйел», екіншісі – «ер адам» бастамаларына сәйкес келеді. Ежелгі Қосөзенде, керісінше, солжақты свастика – ер, ал оңжақтысы – бастаманы тудырушы әйелді тұспалдады (дәл осындай свастика семиттік құдай Иштардың ішінің төменгі жағында бекер бейнеленбеген). Славяндар оң және солжақты свастикаларды күннің қозғалысы арқылы ажыратады («посолонь» және «противосолонь»), біріншісі – бақытты, молшылық пен амандықты, ал екіншісі – жаулармен күресте Құдайдың қорғауын білдіреді [1, 18].

Свастиканың екі формасы – тағдырдың ажырамас екі жартысы сияқты, жақсылық пен жамандықты, өмір мен өлімді, жасау мен жоюды білдіреді.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, ұштары иілген айқыш тәрізді свастика символизмінің – тіршілік күші, күн энергиясы және циклділік қайта туу болғандығын атап өткен жөн.

Айқыштың келесі ежелгі түрін құраған «Т» тәрізді *Антонийлық айқыш*.

Т «Т» (грек тілінде «тау») әрпі түріндегі Антонийлық айқыш Рим және оның провинцияларында өлім жазасы құралы ретінде пайдаланылған. Айқыштың атауы әулие Антонийдің есімімен байланысты, шіркеу аңыз-әңгімелеріне қарағанда ол осындай айқышты киім сыртынан таққан. Кейде «Т» тәрізді айқышпен христиан ғибадатханалары безендірілген. Мысалы, Верона епископы әулие Зенон 362 жылы Антонийлік айқышты өзі салған базиликаның төбесіне орнатқан [1, 6; 8, 68].

Ертехристиандық айқыштар

(Зәкіртәрізді айқыштың түрлері)

Зәкіртәрізді айқыштың пайда болуы апостол Павелдің есімімен байланысты. Ол өз жолдауларында жандарына мықты, әрі қауіпсіздіктің зәкірі бола алатындай сенімдерін (яғни айқышты) қолдарына алу қажеттілігін айтады. Әулие Павел христиан шіркеуін буырқанған уақытша өмірден мәңгілік өмірдің тынық жағалауына апаратын «кемеге» теңеді. Сондықтан да сенушілер үшін зәкіртәрізді айқыш Аспан Патшалығына апаратын өткізуші құрал ретінде болды [12].

Нан үстіне түсірілетін айқыш. Рим жазушысы Марциалдың мәлімдеуінше, нан үстіне айқыш түсіріп кесудің астарында практикалық

және символикалық мән жатыр. Пісірілген нанды теңдей кесіп, оңай сындыру үшін оны төртке бөліп, айқыштап кесетін болған. Бұлай кесудің екінші мәні бар. Христиан діні пайда болғанға дейін бүтінді бөліктерге бөлген мұндай айқыштап кесу тәртібі тамақтанып отырғандарды рухани жақындатады деп есептелген, басқаша айтқанда, бөлінгенді біріктіріп сауықтырады деген мағынаны білдірді [12].

 Андреевтік (бургундік) айқыш – бұл диагоналды айқыш. Гректің «X» әрпі түріндегі бұл айқыштың кең таралуының себебі – астарында Иса Мәсіхтің есімінің жасырылуында болып отыр. Андреевтік деп аталып кетуінің себебі әулие Андрейдің дәл осындай айқышта керіліп өлтірілуінде. Аңыз-әңгімелерге қарағанда, Мәсіхпен бірдей айқышта өлуге өзін лайықсыз санаған апостол айқыштың осы бір түрін өзі таңдаған болатын. Бургундықтардың да таңдауы айқыштың осы формасына түсті. XV ғасырда король Карл VI тұсында Францияда өзара соғыс кезінде бургундықтар (корольдың жақтасы – бургундиялық партияның өкілдері) диагоналды крест түскен жеңдіктерді (жеңнің сыртынан киілетін шүберек) киген. Мұндай айқыш түрі Ресейде де белгілі болды. Петр I Андреевтік айқышты мемлекеттік елтаңба мен әскери-теңіз флоты байрағына салдырды. Ресейдің шоқынуы әулие Андрейден бастау алатындықтан, айқыштың бұл түрі осы елде тез орнығып, бекіді [13, 258].

 Катакомбты айқыш – ерте христиандар қолданған тең төрт бұрышты айқыш. Оны құрмет тұту рим императоры Константиннен басталады. Ежелгі заман тарихшысы Евсевий Памфилдің пайымдауынша, 312 жылы 28 қазан күні Константиннің Римге жорығы кезінде ол күннің үстіне түскен айқышты көреді. Көптеген легионерлер де бұл құбылыстың куәгерлері болады. Осы көріністің нәтижесінде Константин шоқыну рәсімінен өтеді. Мальвиев көпірі маңындағы шайқаста Максенцийді ойсырата жеңген Константиннің сенімі одан әрі нығая түсті. Нәтижесінде, 313 жылы Милан жарлығына сәйкес Рим империясындағы христиан діні заңдастырылды. Византия императоры Юстиниан (527-565) халықаралық келісім-шарттардыосындай айқышпенбекітті, осындай айқышпен шіркеу кеңестерінің шешімдері де бекітілді. Осы катакомб айқышымен храмдар, иконалар, діни қызметкерлердің киімдері мен шіркеу ыдыстары безендірілді [1, 7].

 Грек айқышы. Көлденең сызығы тік сызықтың қақ ортасына түскен грек айқышы Византияға тән. Әлбетте ол, Ресейге да таңсық емес. Шіркеу риуаяттары бойынша кінәз Владимир Святославич бұндай айқышты Корсунадан әкеліп, Киевтегі Днепр жағалауына орнатуды бұйырды. Сөйтіп христиан діні енгізіліп жатқан Русьте діни жоралғылар осы айқышпен іске асырылды [1, 7; 8, 64].

Латын тобына жататындар

 Латын айқышы. Католицизмнің дәстүрлі латын айқышының негізінде жана айқыштардың топтамасы пайда болды. Латын айқышының грек айқышынан ерекшелігі – көлденең жолағының тік жолағын дәл ортасынан емес, ортасынан жоғары жерден кесіп өтуінде. Латын айқышының бейнелері рим катакомбаларында III ғасырдың басында-ақ кездеседі. Орта ғасырларда төңкерілген сүйір ұшты латын айқышы (әулие Петрдің айқышы) тамплиерлердің рухани-рыцарьлық ордендерінің эмблемасы ретінде қызмет атқарды.

 Православтық алты ұшты айқыш. Православтық алтыбұрышты айқыш Русьте XI ғасырдан бастап белгілі. Бұл төменгі бөлігінде қосымша тіреуіші бар сол латын айқышы. Ежелгі Римде мұндай тіреуіш практикалық мақсатта қолданылған. Жазаланушы құрбандар айқышқа шегеленуі кезінде оған аяқтарын тіреп тұратын болған. Төменгі тіреуіштің бір жағының төменге қарай қисайып орнатылуында терең символдық мән жатыр. Өйткені айқыш әр адам үшін жан күйінің таразысы мен өлшемі ретінде қызмет етті: тіреуіштің төменге қарап қисайған жағы күнәлары үшін жанының құлатылғанын білдірсе, екінші жоғарыға қараған бөлігі – жанның жоғары қарай, Құдайға қарай ұмтылысын білдірді.

 Жетібұрышты айқыш. Жетібұрышты айқыштың алдыңғысынан айырмашылығы, оның жоғарысында қысқа көлденең жұқа тақтайшаның орнатылуында. Православтық кресттің бұл түрі Ресейдің солтүстігінде жазылған иконаларда, соның ішінде XV ғасырдағы Псков мектептерінде (Тарихи музейде тұрған әулие Параскева Пятница бейнесі) көрініс тапты. Жетібұрышты айқышты сол заманда мәскеулік мектептер де өз жұмыстарында қолданған (Третьяков галереясында тұрған Дионисийдің «Распятие» жұмысы). Құдайдың Исая арқылы «Аспан – менің тағым, ал жер – тұғырым» айтқызған сөзіне сүйенсек, Құтқарушының табаны астындағы орнатылған тақтайша – жерді, ал жетібұрышты айқыштың төбесіне орнатылғаны – аспанды білдірді [14].

 Сегізбұрышты айқыш. Сегіз бұрышты айқыш Ресейде ең көп таралған және үлкен құрметке ие православиелік айқыштардың бірі. Шіркеу дәстүрлері бойынша Иса Мәсіх осы айқышқа шегеленген болатын. Сегізбұрышты айқыш – алтыбұрышты айқышқа көлденең қысқаша жолақшаның түсуінен құралады. Титл деп аталған айқыштың бұл қосымша элементінде жазаланушының аты мен кінәсі көрсетіледі. Евангелшіл Матфейдің айтуынша, Құтқарушының титлында: «Бұл Иса, Иудей Патшасы» деп жазылған.

Кейде сегізбұрышты айқышқа шегеленген Мәсіхтің азабын білдірген тікенекті тәж салынады (). Мұндай бейнедегі айқыш түрін қолжазбалық шіркеу кітаптарының беттерінен, иконалардан, фрескалардан және шіркеу ыдыстарынан байқауға болады [1, 7-9].

 Голгофа айқышы. Голгофа айқышы – сол тікенекті тәжі бар, алайда төрт жаңа элементі қосылған сегізбұрышты православиелік айқыш. Голгофа айқышына апарар үш сатылы баспалдықтың астында орналасқан бас сүйек Адам басының символикалық бейнесі. Аңыз-әңгімелер бойынша Адам осы Голгофада жерленген екен. Осы бас сүйегінің астына айқастырылған қол сүйектері бейнеленген. Айқыштың сол жағында Құтқарушының бүйірін тесіп өткен рим центурионының найзасы сол жаққа қарай шалқая бейнеленсе, оң жағында – жүрек формасындағы сорғышты (губка) басына түйреген оң жаққа қарай шалқайған ұзын таяқ салынған. Сумен араластырылған шарапқа, кейде сірке суына [5,269] малынған мұндай сорғыштар жазаланушының аузына апарылды. Қатты шөлдеген жазаланушы, сорғыш бойындағы ылғалды жұтып алуымен, азаптарын ұзартып алушы еді. Орыс монах-схимниктері осы голгофа айқышының бейнесі түсірілген киім киген: үш айқыш параманада (төрт бұрышты орамал), бесеуі куколда (мандайда, кеудесінде, арқасында және екі иығында) бейнеленді. Голгофа айқышы жерлеу кебіндеріне де кестеленіп тігілді, бұл шоқындыру кезінде берген антын орындағандығын білдірді. Үшінші Василий тұсындағы енгізілген дәстүр бойынша, өлім алдында схиманы қабылдаған көптеген орыс патшалары осындай кебтерде жерленген.

 Патриархтық айқыш. Патриархтық айқыш формасы жағынан сегізбұрышты православтық айқышқа ұқсайды, айырмашылығы – аяқ тірейтін тіреуішінің жоқтығында және көлденең жолақтың тік бағананы қақ ортасынан кесіп өтуінде. Айқыштың бұл түрі Визан-

тия императорының Корсундағы наместнигінің мөрінде бейнеленген. Архиепископтар мен кардиналдар ғибадат жасау кезінде осы айқышты қолданған.

Батыста кең таралған осы бір айқыш түрі анжуйлік немесе лотарингиялық деп аталады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде қызыл лотарингиялық крест генерал де Голль басқарған «Азат Франция» антифашисттік қозғалысының символы болды.

Пішінді (фигурные) айқыштар

 Төртжапырақты айқыш. Гүл тәрізді төрт жапырақшасы бар айқыштың бұл түрі шіркеу өнерінде көп кездеседі. Оны мысалы Киевтік София соборындағы IX ғасыр мозаикасы Григорий Чудотворецтің өморфынан көруге болады.

 Криновидті айқыш. Криновидті айқыш өз атауын дала лалагүлінен алады (славян тілінде «крины» – лалагүл). Бұл айқыштың астарында Мәсіхтің: «Мен дала лалагүлімін» деген мазмұны жатыр.

 Үшжапырақты айқыш. Үшжапырақты айқыш Ресейде православ шіркеулерінде көбіне үстел үстіне (напрестольный) қойылатын айқыш ретінде қолдананылды. Сонымен қатар, айқыштың осындай формасы Ресей геральдикасында жиі қолданылды. Мысалы, Тифлис губерниясының елтаңбасында аударылған күміс жартыайдың үстіне орыстың алтын үшжапырақты айқышы түссе, Пенза губерниясының Троицк қаласының елтаңбасында тәж астындағы алтын үшжапырақты айқыш бейнеленген [12].

 Күмбез үстіне орнатылатын айқыш. Ресейде өте кең таралған бұл айқыш – түбінде мүйіздері жоғары қарай бүктелген жартыайдың орналасуымен ерекшеленеді. Күмбезді айқыштың осы бір элементі нәресте Мәсіхті қорғаған Вифлеем бесігін, шоқындыру кезінде қолданатын купельді (ыдысты), үміт зәкірін, евхаристиялық ыдысты, шіркеу кемесін білдірді. Кей жағдайларда жартыай символизмі теріс мағына да береді. Айтар болсақ, ол Құдайдың дұшпаны ежелгі жыланды тұспалдады.

 «Жүзім сабағы» айқышының пайда болуы Мәсіхтің «Мен жүзім сабағымын, ал менің әкем жүзім өсіруші», «Мен жүзім сабағымын, ал сендер бұтақтарысыңдар; менімен бірге болғандардың қасында мен де боламын, тек солар ғана көп өнім береді» деген метафоралы сөздерімен байланысты.

А.С. Уваров «Христиан символикасы» еңбегінде христиандар үшін жүзім сабағының

маңыздылығын және оның «Жаратушымен бірігу» ғұрпымен арадағы символикалық байланысындағы мәнін түсіндіреді.

Бұл – тік бағананың төменгі жағынан екі жаққа жүзімнің бұтақтары жайылған православтық алтыбұрышты айқыш.

Тамшы тәрізді айқыш жаңа дәуірдің бірінші ғасырларында жазылған Евангелие қолжазбаларында кездеседі. XII-XIII ғасырларда мыстан жасалатын төс айқыштарының арасында осы тамшы тәрізді айқыштар да кездеседі. Мұндай төрт бұрышты айқыштың барлық тіректеріне Мәсіхтің қанын білдірген тамшылар бейнеленген.

Өрілген айқыш. Орыс және болгар ескі баспа кітаптары түрлі өрілген айқыштармен көркемделген. Өрілген айқыштың пайда болуы жөнінде профессор, «Орыс палеографиясы» оқулығының авторы В.Н. Щепкин: «Айқышты өру техникасы ежелгі христиан өнеріндегі көркем ою мен мозаикада белгілі болған өру технологиясынан алынған» деп тұжырым жасайды. [1, 10].

Христовграмма. Жаңа дәуірдің алғашқы ғасырларында Рим катакомбаларында христовграмма белгісі пайда болды. Христовграмма – бұл Иса Мәсіхтің монограммасы, яғни грек тілінде оның есімінің алғашқы әріптерінен құрылған вензель. Әдетте бұл I (йот) және X (хи) немесе X мен P (ро) әріптері. Христовграмма Мәсіхтің өзін және өлімнің өзін жеңгенін білдірді, сондықтан да бұл мәңгілік өмірдің белгісі. Сонымен қатар, Христовграмма Құдайдың жоғары қамқорлығының символы ретінде де қызмет етті. Бұл таңба ертедегі мәсіхшілер арасында кең танымал болғанымен, ол христиан діні пайда болғанға дейін белгілі болған. Мысалы, ежелгі халдейлер арасында осыған ұқсас монограмма күнді білдірді, ал грек тіліндегі болған «хрестос» сөзі «жайлы» деген мағынаны берді және сол «хи» және «ро» әріптерінен басталды. Түрлі христовграммаларда грек әріптерінің әр түрлі тіркесімдері ғана емес, сонымен қатар символдық фигуралар да қолданылды.

Христиан дінінің қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде, христовграммамен бір қатарда балық та жаңа діннің басты эмблемасы ретінде қызмет етті. Ертедегі христиандар оны ыдыстарда, шамдарда, қобдишалар және басқа да тұрмыстық заттарда бейнеледі, алайда оның бейнесі Рим катакомбалары мен қабір қабырғаларында көбірек кездеседі. Формасы жағынан «Ж» әрпіне ұқсайтын алғашқы христовграммалардың бірі Иса Мәсіхтің I және X

грек әріптерінен құралған. Сонымен қатар ол, ортасынан тік сызық кесіп өткен Андреев айқышы тәрізді болды. Мұндай монограмма III ғасырдағы қабір тастарынан да табылған. Христовграмманың бұл түрі Рим империясында христиан діні заңдастырылғаннан кейін де (313) ұзақ уақыт бойы қолданылды; кейін онымен христиан шіркеулері безендірілді. Христос сөзінің алғашқы екі әрпінен (хи және ро) құрылған Христовграмма «Константиннің монограммасы» ретінде белгілі. Римнің алғашқы христиан-императоры осы христовграмманың бейнесін өзінің байрағына орналастырған.

Одан басқа, Константиннің монограммасы біздің дәуіріміздің IV ғасырындағы Рим монеталарында бейнеленген.

«Бақташы аса таяғы» монограммасы Константинге дейінгі христовграмманың негізінде пайда болды. Бұл жердегі Иса есіміндегі I (йот) әрпі бақташы аса таяғы ішінде жасырылған және ол рухани бақташыны меңзеді. Шіркеу тарихшылары бұл христовграмманың пайда болуын Мәсіхтің әйгілі: «Мен мейірімді бақташымын; мейірімді бақташы қойлары үшін өз өмірін құрбан етеді» деген сөзімен байланыстырады. «Бақташы аса таяғы» христовграммасы сол сияқты рим катакомбаларынан табылған кейбір саз балшық шамдарында бейнеленген.

Мәсіхтің ағарту күші **«күн тәрізді» монограммада** көрініс тапты, Қасиетті Жазбаларға сәйкес «Құдай – ол Күн».

«Күн тәрізді» христовграмманың Константин монограммасына көлденең кесінді қосылғаны арқылы құрылатындығын аңғаруға болады. Ол да алдыңғысы тәрізді IV ғасырдағы Рим монеталарына салынды.

«Үш ашалы айыр» монограммасы өз атауын Мәсіхтің Аспан Патшалығын «теңізге лақтырылып, әр түрлі балық түсірген» ауға теңеуінен алады. Бұл жерде балық дегеніміз – адамның жаны.

Бұл аудың символизмі басқа балық аулау құралдары сияқты үш ашалы айырға да қатысты болды. Алайда соңғысының артықшылығы – оның формасының құдайдың үштұғырлығын еске түсіруінде жатыр.

Уақыт өте келе, әрбір христовграммада жасырылған айқыш біртіндеп алғы орынға шыға бастайды. Мұны IV-V ғасырлардан бергі христовграммалардан көруге болады. Соңғысының ерекшелігі, «P» (ро) және «T» (тау) грек әріптерінің қосарлануында, мұнда олардың біріншісі көктегі патшаны бейнелесе (римнің REX – цезарь, патша), екіншісі керіліп шегеленген – T-тәрізді

айқышты меңзеді. Тек қабірлер мен сағаналарға бейнеленген осындай айқыш христовграммалар Тир, Мегар және басқа ежелгі қалалардың ежелгі зираттарында кездеседі [1, 20].

Ақырында, айқыш ежелгі және мықты символ ретінде, біржола христовграмманы ығыстырып, христиандықтың жалғыз эмблемасына айналды. Айқыштың жеңісіне осы діннің тез таралуы мен оның әлемдік дінге айналуы ықпал етті. Алайда христовграмма сияқты айқыш та біртұтас, канондық форманы сақтай алмады, адамның қиялы оның көптеген алуан түрлерінің таралуына жол ашты.

Қорытынды

Айқыш адамзат тарихындағы кең таралған және ежелгі мәдениеттерде әр қырынан танылып, көрініс тапқан негізгі символдардың бірі. Бастапқы уақытта өмірдің айналымын, күн мен оттың, өмірдің рәмізі болған бұл белгі уақыт өте христиан дінінің басты символына айналады.

Айқыш идеясының мазмұны христиан дінінде айрықша ашылып, христиан дінінің жалғыз Құдайының символына айналды. Айқыш тікелей Мәсіхтің есімімен байланыстырылды және оның айқыштағы өлімі өлім мен мәңгілік өмірді еске түсіріп отыратындай. Мәңгілік өмір христиан дінінде ежелгі мәдениеттерге қарағанда басқаша түсіндіріледі. Мәсіх өзінің айқыштағы өлімді жеңген жеңісімен мәңгілік өмірге қол жеткізді. Христиан діні «мәңгілік өмірді» өмірдің толықтығы деп түсінеді. Христиандыққа дейінгі сенімдерде «мәңгілік өмір» бұл – өмір эстафетасын ұрпақтан ұрпаққа беру, өмірдің мәңгілік айналымы ретінде қабылданды.

Христиан дінінің қалыптасуы мен дамуы ғасырларға созылған ұзақ тарихи процес болды. Ал айқыш осы христиан дінінің пайда болуының басты себебі болды. Айқыш ғасырлар бойы өзінің даму тарихында көптеген өзгерістерге ұшырағанымен христиан дінінің жалғыз және абсолютті символы болып қала берді.

Қазіргі әлемде айқыш – ең көп таралған символдардың бірі. Бұл тек діни саламен ғана емес, сонымен бірге өнермен (архитектура, геральдика, көркем сурет) күнделікті және бұқаралық мәдениетпен байланысты. Дегенмен қазіргі әлемде айқыш символы өзіне тән

күнделікті өмірдегі көптеген мән-мағынасынан айырылды. Символ көбіне таңбаға теңестіріледі. Қазіргі әлемдегі крест көбінесе теріс белгі ретінде қабылданады, ол аяқталуды, өлімді білдіреді.

Жалпы, айқыш, діни саланы қозғамағанда, жағымсыз мәнін сақтап отыр. Кейбір халықтарда біреуді немесе бір нәрсені тоқтату үшін «оған крест қоя сал» деп жатады, яғни бұл жерде айқыш ұмыту, кету, қайтып оралмас үшін қолданылып тұр және «жоқ», «бітті», «соңы» деген мағыналарға ие болып отыр. Мәселен, мысалы, компьютерде белсенді терезені жабатын функциясында көлбеу крест бейнеленген, ол бұл жағдайда қарақшылардың өлімді, жойылуды білдірген белгісін білдіріп тұр. Көптеген қазіргі заманғы адамдар үшін егер ол дінмен байланысты болмаса, крест теріс мағынаға ие. Қиғаш айқыш, негізінен, кейбір әрекеттерді жасауға тыйым салатын белгі ретінде, ал тік айқыш діни символ ретінде қабылданады.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта қоғамның бейнелі шығармашылыққа, шындықты эстетикалық жағынан игеруге қызығушылықтары артып отыр. Бұл визуалды белгілердің рөлінің артуын теледидардағы жарнаманың барлық түрлерінде оны көп мөлшерде қолданысынан байқауға болады.

Әлемдік мәдениеттің символдарын зерттеу – бұл адамзаттың әмбебап тілін үйренуді білдіреді. Барлық мәдени құбылыстарда, оның ішінде символдарда адам психикасының элементі бар екенін есте ұстаған жөн, оны айқыш сияқты символдарды зерттеген кезде ескеру керек.

К.Г. Юнг адам өмірі мағыналы және оған ғаламнан өз орнын табу үшін идеялар мен сенімдер өз септігін тигізеді деп жазды. Сол Юнгтің пікірінше, адамдардың өмірін мағыналы етуде діни символдар үлкен рөл атқарады. Юнг, сонымен қатар, қазіргі әлемде символдық дәстүрдің жоғалуы туралы жазды. Ал дәстүрлер, соның ішінде символикалық дәстүрлер дінде сақталып қалған.

Қазіргі уақытта айқыш, мүмкін, қасиетті символ ретінде әсерлі емес шығар және ол барған сайын профандық сипат алуға, соған қарамастан, ол христиандардың өмірінде орын алып отырғасын оның түпкілікті мағынасын ұмытпай, естерінде ұстауы маңызды шарт.

Әдебиеттер

Энциклопедия знаков и символов / О.В. Вовк. – М.: Вече, 2006. – 528 с.

- Православная энциклопедия. Азбука веры // <https://azbyka.ru>
Христианство. Энциклопедический словарь. Том 1. А-К. / Редакционная коллегия: С.С. Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: «Большая Российская энциклопедия», 1993.
Вертоград, Сиречь О распятии на кресте. Livejournal от 23.07.2016 // traditionalist.livejournal.com
Религии мира. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / Редактор-сост. И.Е. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.
Библейская энциклопедия /с ил. Г. Доре и цв. вкл. – М.: Локид-Пресс, 2002. – 768 с.
Азбука христианства: словарь-справочник / составитель А. Удовенко. – МАИК: «Наука», 1997. – 288 с.
Полная энциклопедия символов / сост. В.М. Рoshаль. – М.: АСТ; СПб.: Сова, 2007. – 515 с.
Генон Р. Символы священной науки. – М.: Беловодье, 2004. – 480 с.
Орысша-казакша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша/ Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 569 б.
Берегова О. Символы славян. – СПб.: Изд-во «Дилія», 2011. – 432 с.
История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии. – М.: Алманах «Жизнь вечная», 1997. – 40 с.
Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Сост. В. Андреева и др. – М.: Локид; Миф. – 576 с.
[//www.pravmir.ru/](http://www.pravmir.ru/).

References

- Entsiklopediya znakov i simvolov/O.V. Vovk. – М.: Veche, 2006. – 528 s.
Pravoslavnaya entsiklopediya. Azbuka very // <https://azbyka.ru>
Khristianstvo. Entsiklopedicheskiy slovar'. Tom 1. A-K. Redaktsionnaya kollegiya S.S. Averintsev, A.N. Meshkov, YU.N. Popov. – Moskva, «Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya», 1993.
Vertograd, Sirech' O raspyatii na kreste. Livejournal ot23.07.2016 // traditionalist.livejournal.com
Religii mira. Entsiklopedicheskiy slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Yefrona/ Redaktor-sost. I.Ye. Aryasov. – М.: Veche, 2006. – 640 s.
Bibleyskaya entsiklopediya /s il. G.Dore i tsv. vkl. –М.: Lokid-Press, 2002. -768s. 7. Azbuka khristianstva. Slovar'-spravochnik. Sostavitel' A.Udoenko. MAIK «Nauka», 1997. -288str.
Polnaya entsiklopediya simvolov /sost.V.M. Roshal'. – М.: AST; SPB.: Sova, 2007. -515 s.
R. Genon Simvoly svyashchenoy nauki. –М.: Belovod'ye, 2004. – 480 s.
Oryssha-k, azak, sha tysindirme sozdik: Aleumettanu zhane sayasattanu boyyynsha/ Zhalpy redaktsiyasyn bask, argan e.g.d., professor Ye. Aryn - Pavlodar: «EKO» ҒӨФ. 2006. - 569 b.
O.Beregova. Simvoly slavyan. – Spb.: Izd-vo «Dilya», 2011. – 432s.
Istoriya razvitiya formy kresta. Kratkiy kurs pravoslavnoy stavrografii, - М.: Almanakh «Zhizn' vechnaya», 1997. – 40 s.
Entsiklopediya simvolov, znakov, emblem. Sost. V. Andreyeva i dr. –М.: Lokid; Mif. -576 s.
[//www.pravmir.ru/](http://www.pravmir.ru/).